

çətin vəziyyətdən qurtamaq üçün yeni ideyalar irəli sürür, ictimai şüura təsir etmək üçün vasitələr arayırdı.

O dövrün mətbuatında Azərbaycanın problemləri haqqında çox söz deyilib və yazılıb. Cəlil Məmmədquluzadə “ Molla Nəsrəddin ” jurnalının səhifələrində **vətən, dil, millət** məsələsini xüsusi qabartmış, “ Azərbaycan” məqaləsində azərbaycançılıq ideyasının bəyannaməsini vermişdir:

“ Bəzi vaxt otururam və papağımı qarşıma qoyub fikrə gedirəm, ... özümdən soruşuram ki:

- Mənim anam kimdir?
- Öz-özümə də cavab verirəm ki:
- Mənim anam rəhmətlik Zöhrəbanu bacı idi.
- Dilim nə dilidir?
- Azərbaycan dilidir.
- Yəni Vətənim haradır?
- Azərbaycan vilayətidir
- Haradır Azərbaycan?

Azərbaycanın çox hissəsi İranda ki, mərkəzi ibarət olsun Təbriz şəhərindən. Qalan hissəsi də Gilandan tutub, Qədim Rusiya hökuməti ilə Osmanlı hökuməti daxilindədir”. (1)

Cəlil Məmmədquluzadə xalq üçün vətən, millət üçün ana dilinin, dinin, mədəniyyətin nicat yolu olduğunu gözəl anlayırdı. Vətən, millət və dil məsələsi Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığının əsas sütunlarıdır. Ədib bu fikirdə idi ki, “ dünya və ələm dəyişdi, mənələr özgə tədbir əxz elədi. Yəni, o şeylər ki, əsl mənələrinə itirmişdi, qayıdıb əslini tapdı. ... hamı buna qadir oldu ki, Vətən, vətən, vətən, dil, dil, dil, millət, millət ! Dəxi bu dairədən kənar bəni- noi-bəşər üçün özgə nicat yolu yoxdur”. (2)

O dövr Azərbaycan ziyalılarının çoxu, o cümlədən Ə. Hüseynzadə, Əhməd Ağaoğlu, A. Ziyadxanlı, Ə. Topçubaşov, Ə. Haqverdiyev, M.Ə.Rəsulzadə, M.B.Məmmədşad, və başqaları Azərbaycan, azərbaycançılıq ideallarının reallaşması üçün var qüvvəsi ilə çalışırdılar.

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə ilk respublika üsul-idarəsi olan Azərbaycan Demokratik Respublikasının təməl daşını quran, sonralar ömür yolu, həyatı zəngin və keşməkeşli hadisələrlə dolu bir dastana çevrilən, xalqımızın ölümsüz liderlərindəndir. Hələ əlinə yenicə qələm alan M.Ə. Rəsulzadə “ Şərqi- Rus” qəzetinin səhifələrində öz həmvətənlərini elmə, maarifə səsləyirdi. Ədibin “Müxəmməs” adlı ilk əsəri də “ Şərqi- Rus” qəzetində çap olunmuşdur. Bununla yanaşı “ Füyuzat”, həmçinin “ İrşad”, “ Tərəqqi” qəzetlərində müxtəlif mövzulu yazıların müəllifidir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti qurulmazdan xeyli əvvəl məskurə ustadımız Məhəmməd Əmin Rəsulzadə çalışdığı mətbu orqanlarda Azərbaycan və azərbaycançılıq qayəsini yayır, vətəni həm xalqa, həm də dünyaya tanıdırırdı. Bu o zamanlar idi ki, hətta xalqın özünə milli kimliyini, dünyaya isə Azərbaycan adlı məmləkətin mövcudluğunu isbat etmək gərək idi. Peşəkər jurnalist Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin kəsərli publisistikasının əsas ideyası olan azərbaycançılıq bir çox məqalələrinin baş mövzusu təşkil edir.

1909-cu ildə “Tərəqqi” qəzetində Məhəmməd Əminin dərc etdirdiyi «Qərribə bir baykot» məqaləsindəki: “Millətçilik! İnsan-insanlar əvəzində utanıyor, xəcalət çəkior”(3)- sözləri humanizmin bəşəri ideyaların öncə çəkilməsinə parlaq misaldır.

1911-ci ildə İstanbulda “Türk yurdu” jurnalında dərc etdirdiyi “İran türkləri” adlı silsilə məqalələrində M.Ə.Rəsulzadə Türkiyədə ilk dəfə olaraq İranda azəri türkləri haqqında geniş məlumat verir. Burada azəri türklərinin yaxın keçmiş, ictimai-siyasi və iqtisadi vəziyyəti, mədəniyyəti və ədəbiyyatından geniş bir şəkildə bəhs olunur. M.Ə.Rəsulzadə bu məqalələri 1908-1910-cu illərdə İranda iştirakçısı olduğu hadisələr, müşahidə və təəssürlərini əsasında qələmə almışdı. Ustad yazırdı ki, İran türkləri və İran türklüyü deyildiyi zaman xatiyyə

Nuray VƏLİYEVƏ

MƏHƏMMƏD ƏMİN RƏSULZADƏ PUBLİSİSTİKASINDA AZƏRBAYCAN MÖVZUSU

РЕЗЮМЕ

Основатель, идеолог и лидер национального движения Маида Эмина Расулзаде Азербайджана в своей раскрывает суть концепции азербайджанства. В работе использование его статьи из газет и журнал «Шарки- Рус», «Терэгги», «Дирилик», «Ачыг соз» и т.г

Ключевые слова: Азербайджанства, национальной идеологии, родины, язык, национальность, публицистика, независимости

SUMMARY

The founder, the ideologist and the leader of the national movement of Mohammad Amin Rasulzade of Azerbaijan in the opens an essence of the concept of Azerbaijan. In work his articles from newspapers and “Sharke- Rus” magazine, “Tereggi”, “Dirilik”, “Achyg soz” and others are used.

Key words: Azerbaijanism, national ideology, native land, language, nation, publicity, independence

XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq müstəmləkə əsarətində yaşayan xalqlar öz taleyini daha çox düşünməyə, milli kimliyini müəyyənləşdirməyə, öz istək və arzuları uğrunda daha ciddi və ardıcıl mübarizə aparmağa səy göstərirdilər. Mütərəqqi ziyalılar vətəni, xalqı, milləti

Azərbaycan gəlir. İran türkləri başlıca olaraq Azərbaycanda yaşayır. İran Azərbaycanı İranın şimalında yerləşir və İranda mövcud səkkiz əyalətin ən mühümüdür. O zaman 10 milyonluq İran əhalisinin azı 3 milyon nəfərinin türk olduğunu yazan M.Ə.Rəsulzadə, onların İran həyatında çox fəal olduqlarını vurğulayır: “Beş yüz sənədən bəri İranda hökmran olan padşahlar həp türk irqindən gəldilər... İranda yaşayan türk qəbilələri (Şahsevən, Qaşqai, Tükmen...i.a.) İran dövlətinin təbii əsgərləridir.”(4) “Nəsrəddin şah zamanında həqiqətən yalnız kağız üzərində mövcud olan yüz min nizam əskərindən 33 mini yalnız Azərbaycandan əxz ediliyordu idi... Zabitlərin çoxu türkdür...”(5)

Daha sonra ustad yazır ki, Azərbaycanın mərkəz vilayəti olan Təbriz İranın ikinci paytaxtı kimi qəbul edilir və Tehrandan sonra şahlar məmləkətinin ən mühüm şəhəridir. “Təbriz İran inqilabının atəşlər yağdıran bir mənbəyi idi. Azəri türklərindən təşəkkül edən hüriyyət mücahidləri bütün İran zülmətpəşəndənə qarşı mərdənə köks görmüş, dayanmışdır. İranın ənvar və niyazisi Səttar Xan ilə Bağır Xanın komandası altında Təbrizin on bir aylıq bir mühasirəyə qarşı göstərdiyi qəhrəmanlıqların öylə şanlı səhifələri vardır ki, bu bahadır türklərin iranlılar arasında “övladi-qəyuri Azərbaycan” – deməyə təməyyüz etmələri pək haqlıdır.”(6)

M.Ə.Rəsulzadə 1910-cu ildə İranda yaradılan Avropa tipli ilk iki partiyanın aparıcı qüvvələrinin də azəri türkləri olduğunu, hətta İranda ilk modern qəzeti də azərbaycanlıların yaratdığını qürur hissillə qələmə alır. Lakin təəssüflə bir məsələni də vurğulayır: “...türk inqilabçıları, türk məbusları, türk əncümənləri dediyimizdə, bunların məhz türklük naminə hərəkət etdikləri düşünülməsin. İran türk məşrutyyətpərvərləri türklüklərini düşünmədilər, bütün fədakarlığı ancaq iranlılıq və vətənin müstərik naminə icra etmişlərdir.”(7) O da diqqətə çatdırılır ki, azərbaycanlılar İranın rəsmi məzhəbi olan şiəliyə tabedirlər. Şiəlik İran türklərini o qədər farslaşdırmışdır ki, onlar özlərini türkləşmiş fars, yəni əslən iranlı kimi qəbul edirlər.

Qeyd etdik ki, “İran türkləri”ni qələmə almaqda məqsəd İranda tarixi torpaqlarında yaşayan azəri türklərini, buranın Azərbaycanın bir parçası olduğunu dünyaya tanımaq idi. Nə yazıq ki, o zamanlar təkcə İranda yox, Qafqazda da azərilərin mövcudluğundan hətta qardaş Osmanlıda belə çox adam xəbərsizmiş”. (8) M.Ə.Rəsulzadə yazır ki, bir-iki il əvvəl istefada olan istanbullu bir paşaya özünü azərbaycanlı bir türk kimi təqdim edərkən, möhtərəm paşa həzrətləri: “İmperatorluq xaricində də əcəba türk varmışdır?” – deyə soraraq, onu çox təəccübləndirib...

1914-cü il sentyabrın 16-da şair, yazıçı və jurnalist Əlabbas Müznibin (1882-1938) redaktorluğu ilə ayda iki dəfə nəşr edilən ədəbi-ictimai, iqtisadi, tarixi və siyasi jurnal olan “Diriliyin” birinci nömrəsi çapdan çıxdı. M.Ə.Rəsulzadənin “Dirilik nədir?” adlı baş məqaləsi jurnalın ideya istiqamətini müəyyənləşdirirdi və xalqımızı milli oyanışa çağırırdı. Məqalədə böyük ədib bizdə və avropalılarda diriliyin mahiyyətini açıq və dirilik nədir? sualına cavab axtarı. “Nəzərə bir az qərib gəlsə də, demək istəyirəm ki, dirilik dünyanı sevməkdən ibarətdir. Məna-yi xassı isə dünyapərəstlikdir.

Diriliklərin ən qiymətli də milli diriliktir...

Dirilik nədir ?

Filosoflar və sufilər nə deyirlərsə desinlər: dirilik dünyanı sevməkdən və öz hüquq və namusunu mühafizə edə biləcək qədər qüvvətli olmaqdan ibarətdir”(9).

M.Ə.Rəsulzadə 1914-1915- ci illərdə Bakıda “Dirilik” jurnalında dərc etdiyi “Milli dirilik” adlı digər silsilə məqalələrində yazır ki, nə qədər ali təhsil görmüş, mədəni həyat və mədəni məmləkətlər görmüş adamlarımızdan “hansı millətdənsiniz” – deyə soruşsanız, “müsləmanam” – deyə cavab verir. Ustad daha sonra yazır: “Müsləmanlığın ibtidai təsirindən gələrək biz özümüzlü müsləman adlandırdığımızdan əsl milliyyətimizin ünvanını təşkil edən türklüyə əhəmiyyət verməmiş, hətta “müsləman” adına qənaət eləmiş idik. Hələ də etməkdəyiz. Hələ bu qənaətlə də qalmamışıq, başqaları bizə “tatar” və “persiyan” demişlər, ona da etiraz etməmişik”.(10)

M.Ə.Rəsulzadə qeyd edir ki, bütün bunlar özümüzlü lazımı qədər tanımaqdan irəli gəlir. Aramızda hələ bir çoxları var ki, türklüklərinə şübhə etmədirlər. Türk gəncliyi dərk etməli və düşünməlidir ki, bu gün türk milləti böyük bir tarixə malik olduğu halda tarixsiz yaşayır. Türk tarixi tarixlərin ən az tədqiq olunmuşu, ən az öyrənilib yazılmışdır. Tarix yazanlar isə türklərə məğlub olan millətlərdən olduqları üçün bu işə qarazlı yanaşmışlar.

M.Ə. Rəsulzadənin publisistikasının 1915-1916- cı illəri “ İqbal”, “ Yeni İqbal”, “Açıq söz” qəzetləri “Qurtuluş” məcmuəsində dərc edilmiş məqalələri təşkil edir. 1915-ci il “Qurtuluş” məcmuəsinin, 1 oktyabr sayında dərc olunan “Qurtuluş” məqaləsində M.Ə. Rəsulzadə “Ərkənəqon”dakı türkün “pürtəcnə” boz qurd tərəfindən qurtarılmasından, ümumilikdə böyük türk millətinin yaranmasından bəhs edir. “Zamanımız milliyyət əsridir. Milli bir ruh və məslək sahibi olan gənc cəhalətdə və qəflətdə yaşayan millətimizin xilaskar qurdudur. Yenicə təsis olunan “Qurtuluş” dogma türkcəsi ilə sevdiyi türk dilinə və türk elinə xidmət qəsdilə müasir bir qurd xidməti görəcək bununla bir azca xidmət edə bilərsə, əlbəttə iftixar edə bilər”(11)

M.Ə. Rəsulzadənin 1915- ci il “Açıq söz” qəzetində dərc olunmuş “Tutacağımız yol” məqaləsi ilə qəzetin əsas amalinin **türkləşmək, islamlaşmaq və müasirləşmək** olduğunu zikr etmişdir “Demək ki, sağlam, mətin və oyanıq məfkurəli bir milliyyət vücuduna çalışmaq istərsək ki, zaman bunu iqtiza (tələb) ediyor- mütləqə üç əsasə sarılmalıyız:

Türkləşmək, islamlaşmaq və müasirləşmək”(12)

“Dilcə biz türkün, türklük milliyyətimizdir. Binəonileyh müstəqil türk ədəbiyyatı, türk sənəti, türk tarixi və türk mədəniyyətinə malikiyyətimiz məqsədimizdir. Parlaq bir türk mədəniyyəti isə ən müqəddəs qayeyi- amalımız, işıqlı yldızımızdır.

Dincə müsəlmanız. Hər bir din öz mütəəyyinləri arasında məxsusi bir təməddün (mədəniyyət) vücudə gətirmişdir ki, bu təməddün də bir beynəlmilliyət səbəbi təşkil edir. Müsəlman olduğumuz üçün biz türklər beynəlmilliyəti- islamıyyəyə daxiliz”(13) - deyən M.Ə. Rəsulzadə hər bir millətin azad yaşayıb, tərəqqisi üçün **dil, din və zaman** kimi üç əsasə istinad etmək məcburiyyətində olduğunu aydın şəkildə şərh edir.

1916- cı il 9 oktyabrında “Açıq söz” qəzetinin bir illik davamı münasibətilə dərc olunan “Getdigimiz yol” məqaləsi qəzetin bir il öncəki sayında çıxan “Tutacağımız yol” məqaləsinin bir növ davamı kimi səslənir. “Açıq söz” qəzetinin tutacağı yolunun istiqamətini göstərmək üçün üç nöqtə bəlli olsa da məqalədə bu maddələrin təhlilinə müasirləşməkdən başlanılır: “Müasirləşmək- işdə bütün millətləri səlah və nicat yoluna çıxaran böyük vasitə. Müasirləşməyən, yəni zaman və əsrindəki maddi və mənəvi vasitəyi- mədəniyyə ilə silahlanmayan bir cəmiyyət gərək qan, irq və dilcə birləşmiş milliyyət və ya din, ruh və vicdanca tanınmış, beynəlmilliyət olunan- mümkün degil. Müdhiş və qanlı bir rəzməgah təşkil edən bu dünyada kəndi bənliyi, öz mənəvi ruhu və təbii qəlbi ilə yaşayamaz. Dünyanın həyatından, bu həyatın ən böyük feyz və nemətini təşkil edən istiqaldan, mədəni iqtidar və hüriyyətdən məhrum olub qalar”(14) - deyən müəllif Qafqasiyadakı qonşularımızla müqayisə də mədəniyyət etibarı ilə geridə olmadığımızı görürdü.

“Əvət, ətrafımızdakı millətlərdə gördüğümüz parlaqlıq, bilgi, bacarıq və zindəlik (sağlamlıq, dirilik) və calqlıq mədəniyyətdən ziyadə müasirlikdir”(15) - deyən M.Ə.Rəsulzadə müasirləşmək şüarının iki cür anlamı olduğunu nəzərə çatdırır. “Müasirləşmək şüarının iki dürlü anlamaq mümkündür və iki dürlü anlayanlar da vardır. Bu anlayışlardan birisi sözlün doğru və təfsirindən çıxan mənadır. Bu mənağa görə müasirləşmək məlum bir keçmişlə xüsusi bir məvdudiyyətə malik ikən bu xüsusiyyəti saxlamaqla bərabər müasir olmaq, yəni əsrdəki alat və ədəvəti qəbul etməkdir. İkinci anlayışa görə isə müasirləşmək keçmişə, ayrı bir məvdudiyyətdəki xüsusiyyətə beş qəpik əhəmiyyət verməyib tamamilə fəna füləs olmaq və bilaşart və qeyd Avropa mədəniyyəti denilən “sıyğ”a qarışib qaynamaqdan, yalnız surətən degil, seyretən dəxi təbqlibi- mahiyyət etməkdən ibarətdir”(16) - yazmaqla M.Ə. Rəsulzadə bildirir ki,

müasirləşmənin bu iki dürlü anlayışı dünyada iki növ siyasətə əsas təşkil etmişdir: demokratiya, imperiyalizm.

Qafqasiya türk mətbuatında ilk dəfə olaraq Əli bəy Hüseynzadə tərəfindən bəyan edilərək "Həyat" qəzeti ilə "Füyuzat" məcmuəsində "türk qanlı, islam imanlı, firəng qiyafəli olalım" fikri "türkləşmək, islamlaşmaq və müasirləşmək" düsturu ilə "Açıq söz" qəzetinin əsas yolu olmuş, belə bir qəlb və sarsılmaz imanla yollarına davam etmişlər.

M.Ə.Rəsulzadə Azərbaycanın mətbuatı tarixində siyasi publisistikanın ən görkəmli nümayəndələrindən biridir. Onun 1903-20-ci illərdə təkcə Azərbaycanın dövrü mətbuatında 1200-dən artıq müxtəlif janrdə yazıları dərc olunmuşdur. O, ədəbi-publisistik fəaliyyətini siyasi mühacirət illərində də davam etdirmiş, Azərbaycan xalqının tarixi və ədəbiyyatı ilə bağlı çoxsaylı məqalələr dərc etdirmişdir. Bu dövrdə "Yeni Qafqasya" (1923), "Azəri Türk" (1928), "Odlu yurd" (1929), "Qurtuluş" (1934), "Azərbaycan" (1952) jurnallarını, "İstiqlal" (1932) qəzetini nəşr etdirmişdir.

M.Ə.Rəsulzadə ömrünün sonunadək öz məsləkinə, ali məqsədinə, məfkurəsinə sadıq qalmış, Azərbaycanın müstəqilliyinin bərpa olunması uğrunda istiqlal mübarizəsini davam etdirmişdir. O, xalqımızın müstəqillik idealının gerçəkləşdirilməsində, Azərbaycanın tarixi dövlətçilik ənənələri zəminində milli dövlət quruluşunun dirçəldilməsində, milli istiqlal ideyalarının geniş yayılmasında böyük xidmətlər göstərmiş və siyasi publisistikası ilə ədəbi-ictimai fikir tariximizə layiqli töhfələr vermişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. www.azertac.az
2. www.azpress.az
3. Məmmədquluzadə C. əsərləri III cild (felyetonlar və məqalələr "Azərbaycan" məqaləsi). Bakı, "Öndər" nəşriyyatı, 2004
4. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə əsərləri II cild Bakı "Təhsil" 2014
5. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə əsərləri III cild Bakı "Təhsil" 2014

Elmi rəhbər: Dos. Mehdiyev M.